

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2023.2(27)-49

ԹՄՈԳՎԵՑԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՀՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ*

Քանալի բառեր՝ Թմոգվի, Վահրամ, Սարգիս Ա., Թաղիադին, Թամար թագուհի, Սարգիս Բ Բասեն:

Ներածություն

XII դ. վերջերից XIV դ. երկրորդ կեսն ընկած ժամանակահատվածում Ջաքարյան ավատատիրական տոհմը որոշ ընդմիջումներով փաստացի տնօրինում էր հյուսիս-արևելյան՝ Ջաքարյան Հայաստանի կյանքի բոլոր բնագավառները: Վերջինս ներառված էր վրացական թագավորության կազմի մեջ, իսկ Ջաքարյան իշխաններն իբրև վրաց Բագրատունիների հավատարիմ ու հզոր ստորականներ վարում էին արքունական բարձրագույն պաշտոններ: Դրա շնորհիվ նրանք դժվար գերագնահատելի դեր էին խաղում նաև վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում ու հայ-վրացական տարաբնույթ առնչություններում:

Վերոգրյալով պայմանավորված՝ Ջաքարյան ավատատիրական տան պատմությունն ու դրան հարակից որոշ հարցեր տասնամյակներ ի վեր հայ ու օտար (հատկապես վրաց) պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում են: Այդուհանդերձ, չնայած կատարված մեծ աշխատանքին, Ջաքարյանների պատմության հետ կապված առանձին հարցեր կարոտ են նորովի կամ առանձին քննության:

* Ներկայացվել է 26.IX.2023 թ., գրախոսվել է 10.X.2023 թ. և 11.X.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2023 թ.:

Նման հարցերից է Ջաքարյան ավատատիրական տան երկու կրտսեր ճյուղերից Թմոզվեցիների պատմությունը: Այն, ի տարբերություն վրացականի, հայ պատմագիտության մեջ թեկուզ փոքրածավալ հետազոտության առարկա չի եղել: Փորձենք գիտական պարբերականի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հնարավորինս լրացնել այդ բացը: Առավել ևս, որ վրաց պատմագիտության մեջ այդ հայկական իշխանական տան պատմությունն անաչառ չի ներկայացվել:

Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի առաջացումը և վերելքը

Թմոզվեցիների իշխանական տոհմը ծագում է Ջաքարյան ավատատիրական տան մեզ հայտնի առաջին սերունդը ներկայացնող ավագ Սարգսի կրտսեր թոռ Վահրամից՝ Ջաքարե Ա-ի որդուց: Նա մեծ Սարգսի կրտսեր եղբայրն էր: Դատելով Վահրամի որդուն 1176 թ. կեսերին մեծ Սարգսի խնամակալելուց¹, նա այդ ժամանակ կենդանի չէր: Վահրամն ուներ երկու որդի: Նրանցից ավագը Ջաքարեն էր, որը տարիքով մեծ նույնանուն հորեղբորորդուց տարբերվելու համար ստացել էր Բլուզ (փոքր, կրտսեր) մականունը²: Վահրամի կրտսեր որդին կոչվում էր Սարգիս: Ինչպես տեսնում ենք, նա որդիներից ավագին անվանել էր ի պատիվ հոր՝ Ջաքարե Ա-ի, իսկ կրտսերին պապի՝ ավագ Սարգսի:

Հենց Վահրամի որդի Սարգիսը՝ Սարգիս Ա Թմոզվեցին էր, որ դարձավ Ջաքարյանների Թմոզվեցի կոչված և իր հորից ծագած ճյուղի հիմնադիրը: Նա առաջին անգամ հիշատակվում է իր հորեղբորորդիներ Ջաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի ու եղբայր Բլուզ Ջաքարեի հետ 1185–1187 թթ. միջակայքում իրենց զորքով «Դվինի երկիր» ձեռնարկած հաջող ավարտ ունեցած արշավանքի կա-

¹ Տե՛ս Կարտլիս Աջօքրեբա 2008, 251:

² Տե՛ս **Շահնազարյան** 1990, 48–49:

պակցությամբ³: Ընդ որում, Թամար թագուհու (1184–1207) առաջին պատմիչի համաձայն, նա և Իվանե Ա-ն ի տարբերություն Զաքարե Բ-ի և Բլուզ Զաքարեի պալատում դեռևս «պաշտոնապես ընդունված» չէին⁴, այսինքն հատուկ աստիճանով պետական ծառայության չէին ընդունվել⁵: Ս. Կակաբաձեն կարծել է, որ այդ ժամանակ Սարգիս Ա Թմոզվեցին դեռ չափահաս չէր ճանաչվել⁶: Սակայն վերոհիշյալ արշավանքին նրա մասնակցությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ Սարգիս Ա Թմոզվեցին այդ ժամանակ չնայած դեռ պետական ծառայության մեջ ընդունված չլինելուն, արդեն չափահաս էր: Հետևաբար, նա պետք է որ ծնված լինի 1160-ական թվականների սկզբին, քանի որ ի տարբերություն ավագ եղբոր՝ 1176 թ. Օրբելիների բարձրացրած ապստամբությանը չէր մասնակցում⁷:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին «Դվինի երկիր» կատարած արշավանքից քիչ անց հորեղբորորդիների ու եղբոր հետ մասնակցում է «Գանձակից ներքև»՝ մինչև Բելաքոնի, ապա Արաքսից վերև մինչև Մասիս ընկած երկրներ»⁸ կատարած հաջող ելք ունեցած մեկ այլ արշավանքի:

Զաքարյան հորեղբորորդիները գործուն մասնակցեցին նաև Թամար թագուհու դեմ նրա առաջին ամուսին Յուրի Բոգոլյուբսկու (Գեորգի Ռուս) 1190 թ. բարձրացրած ապստամբության ճնշմանը: Ընդ որում, Ջավախքում ապստամբների դեմ Թամարի

³ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260:

⁴ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260:

⁵ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 297, որ. 180:

⁶ Տե՛ս Յակոբ Լադաշև, 1913, 5: Ք. Մելիքսեթ-Բեկը հակված է կարծելու, որ Սարգիս Ա Թմոզվեցին ծնվել է «1170 թուի մօտերքում» (Մելիքսեթ-Բեկ Լևոն 2010, 356): Պ. Մուրադյանի կարծիքով Սարգիս Ա Թմոզվեցին 1191 թ. «Թմոզվի տիրակալ դառնալու համար ... առնվազն 30–40 տարեկան պիտի լիներ» (Վրաց ժամանակագրություն (1207–1318), 1971, 198, ծան. 36):

⁷ Տե՛ս Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 258:

⁸ Կարտլիս Լժովբեթա 2008, 260.

կողմնակիցների վճռական հաղթանակի լուրը նրան հասցրեց Սարգիս Ա Թմոզվեցին⁹:

Ապստամբության ճնշումից հետո, ինչպես և պետք էր սպասել, Թամար թագուհու կողմնակիցները, հատկապես Զաքարյան հորեղբորորդիները, արժանացան տարաբնույթ շնորհումների: Նախքան այդ կամ Խոժոռնիի շրջակայքում, կամ, որ ավելի հավանական է, Քուրդ-Վաճառի ձորում փոքրիկ տիրույթ ունեցող Սարգիս Ա-ն ի տիրապետություն ստացավ Ջավախքում գտնվող Թմոզվի (Թմուկ) բերդը¹⁰: Բնականաբար, նրան տրվել էր նաև դրա շրջակա տարածքը: Այդուհետ վրացական սկզբնաղբյուրներում, իսկ հետագայում հայ և վրաց պատմագիտության մեջ Սարգիս Ա-ն ու իր հետևորդները հայտնի են իբրև Թմոզվեցիներ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ տոհմի անդամները վկայվում են միայն անձնանվամբ:

Զաքարյան ավատատիրական տան մյուս ճյուղերի՝ Շահնշահյանների, Ավագյանների ու Վահրամյանների (Գագեցիներ) համեմատ Թմոզվեցիների իշխանության ձևավորումը վաղ ավարտվեց: Այն սահմանափակվեց Թմոզվին իր շրջակա տարածքով ի տիրապետություն ստանալով: Հ. Մարգարյանն այս իրողությունը պայմանավորել է նրանով, որ «նոր տարածքային ձեռքբերումների համար նրանց (Թմոզվեցիների – Ա. Շ.) հնարավորությունները սահմանափակ էին»¹¹: Սակայն պնդելի է, որ հայկական ու վրացական հողերով շրջապատված այս իշխանությունն ընդարձակվելու սոսկ տեսական հնարավորություններ ուներ:

Ինչպես Զաքարյանների մյուս ճյուղերի իշխանությունները, այնպես էլ Սարգիս Ա Թմոզվեցունը, սահմանազխային կուսակալություն էր՝ կոչված պաշտպանելու բուն Վրաստանի սահման-

⁹ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 265:

¹⁰ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 266:

¹¹ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ 2014, 230:

ների անվտանգությունը տվյալ դեպքում Ջավախքից: Այդ է վկայում Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչը, փաստելով, որ «Վերևում Ջավախքն էր, որտեղ կուսակալներ էին Սարգիս Երկայնաբազուկ – Թմոզվեցին և Շավլա Թորելին»¹²:

Եղբոր ու հորեղբորորդիների նման զորավարական անուրանալի տաղանդով օժտված Սարգիս Ա թմոզվեցին նրանց հետ եռանդուն մասնակցում էր սելջուկյան տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի ազատագրման համար մղվող մարտերին: Նա ոչ միայն մասնակցեց Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկ Նուրաթ ադ-դին աբու Բաքրի (1186–1195) բանակի ու հայվրացական զորքերի միջև 1195 թ. հունիսի 1-ին Շամքորի մոտ կայացած ճակատամարտին, այլև հաղթանակի լուրը հասցրեց Թամար թագուհուն¹³:

Դրանից հետո նա օգնում էր եղբորը՝ Բլուզ Ջաքարեին, Գանձակի թուլացած Ելտկուզյան աթաբեկության տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառների ազատագրմամբ ընդարձակելու իր իշխանությունը: Կիրակոս Գանձակեցու համաձայն «իշխանն Ջաքարե անուն և եղբայրն իւր Սարգիս, և միւս Սարգիս, հայրն Շալուէի ու Իանէի, ազգականք մեծ իշխանացն (Ջաքարե Բ և Իվանէ Ա Ջաքարյանների – Ա.Շ.), ձեռնտուութեամբ նոցին՝ առին և նոքա բազում գաառս ի պարսից և բերդս ամուրս»¹⁴: Սա շարունակվեց մինչև հիջրի 301 թ. (29 օգոստոս 1204 – 17 օգոստոս 1205), երբ հայ-վրացական զորքերի Ատրպատական կատարած արշավանքը գլխավորելիս Բլուզ Ջաքարեն զոհվեց¹⁵:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին մասնակցել է նաև Կարսի առման հա-

¹² Картлис Цховреба 2008, 311.

¹³ Տե՛ս Картлис Цховреба 2008, 309:

¹⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, 163: Ջաքարյանների և, մասնավորապես, Թմոզվեցիների հետ Թորելիներից սերված Ախալցխիսելիների ազգակցական կապի ժխտումը տե՛ս **Շահնազարյան** 1990, 29–30, ծան. 2:

¹⁵ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 11, 1981, 284:

մար մղված համառ մարտական գործողություններին: Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչի վկայությամբ «վաղ ժամանակից ի վեր այդ քաղաքի (Կարսի – Ա.Շ.) համար կռվում էին Սարգիս Թմոզվեցին, Շավա Թորելին և մեսխերը, բայց ոչ մի ուժով չէին կարողանում այն գրավել»¹⁶: Ի վերջո, Կարսը Ջաքարյանների գլխավորությամբ 1206/1207 թ. ձմռանը գրավվեց¹⁷:

Կարսի հետ կապված իրադարձություններից հետո Սարգիս Ա Թմոզվեցին որևէ սկզբնաղբյուրում չի հիշատակվում: 1211 թ. աշնանից 1212 թ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում Ջաքարյանների գլխավորությամբ հայ-վրացական զորքերի դեպի Ատրպատական ու Խորասան կատարած խոշոր ու հաջող ընթացք ունեցած արշավանքին մասնակցում էր ոչ թե նա, այլ որդին՝ Թադիադինը¹⁸: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդելու, որ դեռևս առաջացած տարիք չթևակոխած Սարգիս Ա Թմոզվեցին արդեն մահացած էր և Թմոզվեցիների տոհմի գլուխ էր անցել Թադիադինը, որը դեռ հոր կենդանության օրոք հայտնի ռազմական գործիչ էր:

Ամենայն հավանականությամբ 1170-ականների վերջին ծնված, սպասալարի տիտղոս ունեցող և զորավարական տաղանդով ու խիզախությամբ օժտված Թադիադին Թմոզվեցին հիշատակվել է միայն Թամար թագուհու առաջին պատմիչի կողմից, այն էլ ընդամենը երկիցս: Պատմիչն առաջին անգամ նրան անդրադարձել է Բասենի 1202 թ. նշանավոր ճակատամարտի մասին պատմելիս: Նա Թադիադինին բնութագրել է իբրև «քաջ տղամարդու», հավելելով, որ այդ ճակատամարտի ընթացքում ի թիվս այլ զորավետերի ձիերի, սպանվել էր նաև նրա ձին¹⁹: Այս հանգամանքը

¹⁶ Картлис Цховреба 2008, 317.

¹⁷ Տե՛ս **Շահնազարյան** 2005, 35–36:

¹⁸ Տե՛ս Картлис Цховреба 2008, 288:

¹⁹ Տե՛ս Картлис Цховреба 2008, 284:

վկայում է, որ Թաղիադին Թմոզվեցին մարտնչում էր ճակատի առաջին գծում:

Թաղիադինի զորավարական տաղանդն ու խելահեղության հասնող խիզախությունը դրսևորվեց նաև հետագայում՝ հայ-վրացական զորքերի՝ դեպի Ատրպատական ու Խորասան կատարած վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ: Նա Մարանդ քաղաքին մերձակա լեռան մոտ 500 հոգանոց զորախմբով գլխովին ջախջախեց հակառակորդի զորաբանակը, չտալով ոչ մի զոհ: Պատմիչի այնդամս «Չնայած այդպիսի հաղթանակ էր տարվել, Թաղիադինին այնուամենայնիվ մեղադրում էին. նրան հատկապես մեղադրում էր Զաքարիան (Զաքարե Բ-ն – Ա.Շ.), քանի որ նա մարտի մեջ էր մտել առանց այդ մասին տեղյակ պահելու»²⁰:

Թմոզվեցիների իշխանական տոհմը Սարգիս Բ Թմոզվեցու օրոք

Թե մինչև ե՞րբ է ապրել Թաղիադին Թմոզվեցին, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ Թմոզվեցիներին վերաբերվող ժամանակագրորեն հաջորդ տեղեկությունը թվագրվում է 1230-ական թվականների երկրորդ կեսով և Թաղիադինի որդի Սարգիս Բ Թմոզվեցու մասին է: Նա Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի ամենահայտնի ներկայացուցիչն է: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրը նրան բնութագրել է երկիցս: Առաջին անգամ իբրև «գիտուն և իմաստասեր», իսկ երկրորդ անգամ՝ որպես «իմաստնացած, իմաստասեր ու ճարտասան» մարդու»²¹: Վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական ու մշակութային երկարատև ու գործուն մասնակցության բերումով նա աղբյուրներում Թաղիադինից անհամեմատ շատ է վկայակոչվում:

Հորից հետո Թմոզվեցիների իշխանական տոհմի ավագութ-

²⁰ Картлис Цховреба 2008, 288.

²¹ Картлис Цховреба 2008, 347, 357.

յունն առնվազն 1235-ին ստանձնած և 1261/1262-ին կենդանի Սարգիս Բ Թմոզվեցին պետք է որ ծնված լինի XIII դ. առաջին տասնամյակում: Վրաց ժամանակագրի համաձայն մոնղոլների կողմից 1236 թ. հյուսիս-արևելյան՝ Ջաքարյան Հայաստանը և Արևելյան Վրաստանը գրավվելուց հետո նա ի թիվս այլ հայ ու վրաց իշխանների հպատակվեց մոնղոլներին²² և պահպանեց իր իշխանությունը: Այն դարձավ այնտեղ մոնղոլների ստեղծած 25 վարչական շրջաններից մեկը: Սակայն 1245 թ. առաջին կեսին Ռուսոդան թագուհու (1223–1245) մահվանից հետո մոնղոլներն այդ վարչական շրջանները խոշորացրեցին՝ մտցնելով 10 հազարանոց բանակ հանելու կարողություն ունեցող 7 ռազմավարչական միավորների՝ թումանների մեջ: Քանի որ միմյանց սահմանակից Թմոզվեցիների ու Թորելիների իշխանություններն առանձին-առանձին այդքան զորք հանելու ունակ չէին, մտցվեցին մեկ թումանի մեջ, որի գլուխ կարգվեց ոչ թե Սարգիս Բ Թմոզվեցին, այլ՝ Գամրեկել Թորելին²³: Սակայն վրացական թագավորության կյանքի տարբեր բնագավառներում Գամրեկել Թորելու համեմատ Սարգիս Բ Թմոզվեցու դերակատարությունն անհամեմատ մեծ էր:

Նույն տարում Սարգիս Ա Թմոզվեցին մի քանի հայ ու վրաց իշխանների, այդ թվում իր պապի եղբորորդի Վահրամ Գագեցու հետ Կոխտասթավիում մասնակցեց մոնղոլների դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու նպատակով հրավիրված խորհրդակցությանը: Սակայն բանն ապստամբության չհասավ: Խորհրդակցության մասին իրազեկված մոնղոլները նրա մասնակիցներին ձերբակալեցին և նրանք հազիվ փրկվեցին մահապատժից²⁴:

Դրանից անմիջապես հետո Սարգիս Բ Թմոզվեցին մեծ ավանդ ներդրեց վրաց թագավոր Գեորգի Լաշայի (1207–1223)

²² Տե՛ս Կարտլիս Ըջովրեբա 2008, 347:

²³ Տե՛ս Կարտլիս Ըջովրեբա 2008, 353:

²⁴ Տե՛ս Կարտլիս Ըջովրեբա 2008, 356–357:

որդի Դավթին (Ուլու Դավիթ) գահ բարձրացնելու գործում: Բանն այն է, որ Ռուսուդան թագուհին եղբոր՝ Գեորգի Լաշայի կտակը խախտելով Ուլու Դավթին ասպարեզից հանելու նպատակով ուղարկել էր Կեսարիա՝ այդ ժամանակ դեռ Իկոնիա Ռումի սուլթանության թագաժառանգ փեսայի՝ Ղիաս ադ-Դինի մոտ և գահ բարձրացրել իր որդի Դավթին (Դավիթ Նարին)²⁵:

Եվ ահա, քանի որ Ռուսուդանը վախճանվել էր, իսկ վրացական գահին հաստատվելու համար մոնղոլական տերության երկրորդ դեմք Բաթու խանի մոտ նրա նստավայր Սարայ ուղարկված Դավիթ Նարինից լուր չկար, Զաքարյանները, որոնց թվում էր նաև Սարգիս Բ Թմոզվեցին ու արևելավրացական որոշ իշխաններ խորհրդակցելով որոշում են Ուլու Դավթին գտնել և մոնղոլների օգնությամբ Վրաստան բերելով գահ բարձրացնել²⁶: Երբ պարզվում է, որ վերջինս Կեսարիայում բանտարկված է, Գյուրջիստանի վիլայեթի մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Բաչու նոյինը զորապետ Անգուրատին 100 զինվորներով Վահրամ Գագեցու և Սարգիս Բ Թմոզվեցու հետ ուղարկում է այնտեղ՝ նրան վերադարձնելու հայրենիք²⁷: Վրաց արքայազնը բերվում է Տիֆլիս, ապա Մծխեթում հանդիսավորությամբ թագադրվում²⁸:

Դրանից հետո Բաչու նոյինն ընդունված կարգի համաձայն Ուլու Դավթին գահին հաստատվելու համար ուղարկում է Սարայ՝ Բաթու խանի մոտ: Սարգիս Բ Թմոզվեցին նրան ուղեկցողների թվում էր²⁹: Բաթուն իր հերթին Ուլու Դավթին Սարգիս Բ Թմոզվեցու ուղեկցությամբ ուղարկում է մեծ խանի նստավայր Ղարա-

²⁵ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 343:

²⁶ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 357:

²⁷ Տե՛ս Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 357–358:

²⁸ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 289:

²⁹ Կարտլիս Ըջօրեբա 2008, 358.

ղորում՝ որպեսզի այդ պաշտոնում ընտրվելիք Գոյուքը որոշեր, թե երկու Դավիթներից ո՞վ պետք է զբաղեցնե՞ր վրացական թագավորության գահը³⁰:

XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի հավաստմամբ Սարգիս Բ Թմոզվեցին Ղարաղորումում Դավիթ Նարինի կողմնակիցների հետ բանավիճելով «Պատշաճ չէ, որ կնոջ սերունդը տիրի թագավորությանը և ոչ թե տղամարդ ինքնակալ թագավորի որդին»³¹ փաստարկմամբ պաշտպանում էր Ուլու Դավթի գահակալության իրավունքը: Ի վերջո, մեծ խան ընտրված Գոյուքը (1246-1248) երկու Դավիթին էլ թագավոր ճանաչեց³²:

Այս իրադարձություններին հայկական սկզբնաղբյուրներից անդրադարձել են Կիրակոս Գանձակեցին ու Գրիգոր Ակներցին³³: Ընդ որում, վերջինս դրանց Սարգիս Բ Թմոզվեցու մասնակցության մասին լռում է, փոխարենը XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրին ու Կիրակոս Գանձակեցուն հավելելով փաստում, որ Ուլու Դավիթը Մծխեթում թագադրվելուց հետո կոչվեց «Վահրամուլ թագավոր, այսինքն, թե Վահրամ եղիր թագաւոր»³⁴: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Ուլու Դավթին Կեսարիայից բերելու և Մծխեթում թագադրելու հարցում Վահրամ Գագեցու ավանդն ավելի մեծ է եղել, քան Սարգիս Բ Թմոզվեցունը: Սակայն, եթե հաշվի ենք առնում դրանից հետո Ուլու Դավթին մոնղոլների մոտ Սարգիս Բ Թմոզվեցու ուղեկցելը և Ղարաղորումում նրա շահերը եռանդուն պաշտպանելը, ապա Ուլու Դավթի գահակալության հարցում նրանց ավանդները հավասարվում են:

Այս իրադարձություններից հետո Սարգիս Բ Թմոզվեցին

³⁰ Տե՛ս Կարտլիս Լժովրեբա 2008, 358:

³¹ Տե՛ս Կարտլիս Լժովրեբա 2008, 359:

³² Տե՛ս Կարտլիս Լժովրեբա 2008, 360:

³³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 288–289, 315–316: Գրիգոր Ակներցի 1974, 33–34:

³⁴ Գրիգոր Ակներցի 1974, 34:

սկզբնաղբյուրներում վկայվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ մեկուկես տասնամյակ անց: Նրան հիշատակում է XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրը՝ մոնղոլ ապստամբ զորապետ Ալա Թեմուրի 1261/1262 թ. Ջավախք մտած զորամասի առաջախաղացումը կասեցնելու հետ կապված իրադարձություններին անդրադառնալիս: Պարզվում է, որ Սարգիս Բ Թմոզվեցուն, ի թիվս այլ իշխանների, հանձնարարված է եղել բռնել Ալա Թեմուրին, սակայն վերջինիս հաջողվել է հասնել Ոսկե Հորդայի Բերքա խանի մոտ³⁵:

Սարգիս Բ Թմոզվեցուն XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի կողմից իբրև անհատի տված վերոբերյալ բնութագրումները նրան գրական մեծարժեք վաստակ վերագրելու առիթ են ծառայել: Նրան է վերագրվել ոչ միայն Շոթա Ռուսթավելու հիշատակած «Դիլարիանի» պոեմը, այլև անգամ «Ընձենավորը» և պարսիկ նշանավոր բանաստեղծ Ֆահրեդդին Գարզանի «Վիս և Ռամին» («Վիսրամիանի») սիրավեպի վրացերեն թարգմանությունը: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը կարծել է, որ «Դիլարիանիի» հեղինակը, իրոք, Սարգիս Բ Թմոզվեցին է³⁶: Ս. Երեմյանն իր հերթին նրան համարելով «վրաց գրականության պատմության մեջ հայտնի փիլիսոփա և բանաստեղծ»³⁷, նկատել է, որ նրան է վերագրվում «Ընձենավորի» առաջին խմբագրությունն ու մի քանի գլուխների հեղինակությունը և պնդել, որ «սա գրել է մեզ չհասած «Դիլարիանի» պոեմը և թարգմանել է պարսկերենից վրացերեն՝ հռչակավոր պարսից բանաստեղծ Ֆահրեդդին Գուրգանի «Վիս-ո-Ռամին» («Վիսրամիանի») վեպը»³⁸:

Սարգիս Բ Թմոզվեցուն հայագիտության և, հատկապես, վրա-

³⁵ Տե՛ս Կարտլիս Լժովրեբա 2008, 372–373:

³⁶ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ 2010, 352, 354, 358:

³⁷ Երեմյան 1944, 20:

³⁸ Երեմյան 1944, 20:

ցագիտության մեջ գրական մեծարժեք վաստակ վերագրած կարծիքների քննությունը դիտելով մեր բուն խնդրից դուրս, նկատենք միայն, որ վրաց հին գրականության խոշորագույն գիտակ Կ. Կեկելիձեի համոզիչ դիտարկմամբ այդ տեսակետը XIX դ. սկզբներին է առաջացել և իրականությանը չի համապատասխանում³⁹:

Թմոգվեցիների դավանական պատկանելիության հարցը ևս բանավեճի առարկա է: Վրացագիտության մեջ գերիշխող կարծիքի համաձայն XIII դ. սկզբներից Թմոգվեցիների տոհմի հոգևոր կենտրոնը եղել է քաղկեդոնական (վրացադավան) Վահանա Այրիվանքը: Ապացուցման կարոտ և վարկած հիշեցնող այս կարծիքը հիմք ծառայեցնելով՝ Թմոգվեցիների դավանական պատկանելիության հարցն արծարծած վրացագետների բացարձակ մեծամասնությունը նրանց հռչակել է վրացադավան, այսինքն քաղկեդոնական: Թմոգվեցիների պատմությունն առաջինը հատուկ ուսումնասիրած Ս. Կակաբաձեն գտել է, որ Թմոգվեցիների նախնի Վահրամը պետք է գրիգորյան, այսինքն լուսավորչական եղած լինի, սակայն նրա հետնորդներն Իվանե Ա-ի վրացադավան դառնալուց հետո հետևել են վերջինիս օրինակին⁴⁰: Զաքարյանների պատմությամբ վերջինը մանրամասն զբաղված, բայց սկզբնաղբյուրների հաղորդումները յուրովի մեկնաբանած Շ. Մեսիխիան էլ Թմոգվեցիներին անվարան վրացի է հռչակել թե ազգությամբ և թե դավանանքով⁴¹:

Հայագիտության մեջ Թմոգվեցիների դավանական պատկանելիության հարցին խիստ համառոտ անդրադարձել են Լ. Մելիքսեթ-Բեկն ու Ս. Երեմյանը: Նրանցից առաջինը նկատի ունենալով Թմոգվեցիներին, գտել է. «այդ ճիղը սկզբներում անշուշտ հայադաւան (հակաքաղկեդոնիկ) պետք է եղած լինի, իսկ XIII կամ XIV

³⁹ Կորնեւլի Կեքելիձե 1980, 56–57.

⁴⁰ Տե՛ս Կեքելիձե Տարցոյ 1913, 12 Տրոյոնո.

⁴¹ Տե՛ս Մեքսիա Յոտա 1979, 245, 246, 251.

դարուց վրացականության (քաղկեդոնականության) յարած ... Սարգիս Թմոզեցու ո՞ր դաւանութեանը պատկանելու հարցը, դժբախտաբար, մնում է բաց և առայժմ անլուծելի»⁴²: Ս. Երեմյանն էլ գտել է, որ «Այս տոհմը ուղղափառություն ընդունեց և XIV դարից սկսած վրացականացավ»⁴³: Այսպիսով երկու հետազոտողն էլ համակարծիք են Թմոզվեցիների դավանափոխության հարցում, որի ժամկետներն են սահմանում XIII–XIV դարերը:

Սակայն բանն այն է, որ Վահանա Այրիվանքը Թմոզվեցիների հոգևոր կենտրոն է համարվել XIII դ. 20–30-ական թվականներին կազմված⁴⁴ նրա կանոնադրության հեղինակ Մխարգրծելի և այդ հաստատության հովանավոր նրա որդի Սարգսի Թմոզվեցիների տոհմից լինելու վերաբերյալ պնդումների հիման վրա որոնք հեռու են համոզիչ լինելուց:

XIV դ. վրաց Անանուն ժամանակագրի կողմից Ալա Թեմուրի հետ կապված 1261/1262 թ. իրադարձությունների առթիվ Սարգիս Բ Թմոզվեցուն հիշատակելը սկզբնաղբյուրներում նրա մասին վերջին տեղեկությունն է: Թմոզվեցիների մասին վերջին հիշատակումը թվագրվում է 1304-ով: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագրի համաձայն նրանք եղել են Ղազան խանի (1295–1304) կողմից այդ թվականին եղբոր՝ Դավիթ VIII-ի փոխարեն արևելավրացական թագավոր նշանակված Վախթանգ III-ին հարած իշխաններից⁴⁵:

Ինչ վերաբերվում է Ս. Կակաբաձեից սկիզբ առած և վրացագիտության մեջ շրջանառվող տեսակետին առ այն, որ Թմոզվեցիներից են սկիզբ առնում Ուջարմելի և Փավնեսիշվիլի տոհմերը, ապա այն կարոտ է հիմնավորման: Այսպիսով այդ նշանավոր

⁴² Մելիքսեթ-Քեկ 2010, 358:

⁴³ Երեմյան 1944, 20:

⁴⁴ Маргарян 1980, 85.

⁴⁵ Տե՛ս Картелис Цховреба 2008, 398:

հայկական իշխանատոհմի մասին հավաստի տեղեկությունները 1304-ով ավարտվում են:

Եզրակացություններ

Թմոզվեցիների իշխանատոհմը Զաքարյան ավատատիրական տան երկու կրտսեր ճյուղերից մեկն է: Այն ծագում է Զաքարյանների մեզ հայտնի առաջին սերունդը ներկայացնող ավագ Սարգսի կրտսեր թոռ Վահրամից և հիմնադրվել է նրա կրտսեր որդի Սարգիս Ա-ի կողմից: Վերջինս Թմոզվեցի, իսկ նրա սերունդները Թմոզվեցիներ են կոչվել Զավախքում գտնվող Թմոզվի բերդի անունից: Սարգիս Ա-ն Թմոզվին իր շրջակայքով ստացել էր վրաց Թամար թագուհուց՝ նրա առաջին ամուսին Յուրի Բոգուլյուբսկու բարձրացրած 1190–1191 թթ. ապստամբության ճնշմանը գործուն մասնակցելու համար: Նրա իշխանությունը դարձել է վրացական թագավորության սահմանապահ կուսակալություններից մեկը:

Սարգիս Ա Թմոզվեցին մասնակցել է եղբոր՝ Բլուզ Զաքարեի իշխանության ընդարձակմանը, նրա ու հորեղբորորդիների հետ գործակցել սելջուկյան տիրապետությունից հայկական հողերի ազատագրման համար մղվող համառ պայքարում:

Սարգիս Ա Թմոզվեցուն փոխարինել է որդին՝ Թադիադինը, որը ևս գործուն մասնակցել է իր ազգական Զաքարյանների հակասելջուկյան ձեռնարկումներին: Նրան հաջորդած որդին՝ Սարգիս Բ Թմոզվեցին հայ ու վրաց այլ իշխանների հետ 1236 թ. հպատակվել է մոնղոլներին և զգալի դեր խաղացել վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում: Նրա դերը մեծ է հատկապես վրաց արքա Գեորգի Լաշայի որդի Ուլու Դավթին գահ բարձրացնելու գործում: Վերջին անգամ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է 1261/1262 թ. իրադարձությունների հետ կապված: Դրանից հետո Թմոզվեցիները մի վերջին անգամ

սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են 1304 թ. կատարված մի իրադարձության կապակցությամբ:

Թմոգվեցինները հայ ու հայադավան են, ուստի նրանց վրացի ու վրացադավան համարելու փորձերն անհիմն են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգոր Ակներցի 1974, Պատմության թաթարաց, Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 80 էջ:

Երեմյան Ս. 1944, Ամիրսպասալար Զաքարիա երկայնաբազուկ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 54 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ.Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 426 էջ:

Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ 2014, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:

Մելիքսեթ-Քել Լևոն 2010, Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, Աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Ս. էջմիածին, Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածնի հրատ., 457 էջ:

Շահնազարյան Ա.Ի. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 216 էջ:

Շահնազարյան Ա.Ի. 2005, Զաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, Երևան, էջ 35-52:

Շահնազարյան Ա. Ի. 2007, Զաքարյան Հայաստանը մոնղոլական տեղապահության շրջանում, «Գիտական աշխատություններ», պրակ հինգերորդ, էջ 110-124:

Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), 1971, թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 222 էջ:

Օտար աբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 11, 1981, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 442 էջ:

Картлис Цховреба 2008, История Грузии, Тбилиси, изд. «Артануджи», 451 с.

Маргарян А.Г. 1980, К датировке и интерпретации «Типика» Ваханского пещерного монастыря. – «Кавказ и Византия», выпуск 2, Ереван, с. 81–86.

კაკაბაძე სარგის 1913, ვინ იყო და როდის ცხოვრობდა სარგის თმოგველი? თბილისი, «შრომა» გამომცემლობა, 12 გვ.

კორნელი კეკელიძე 1980, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I თბილისი, «მეცნიერება» გამომცემლობა, 287 გვ.

მესხია შოთა 1979, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელელო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 338 გვ.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, К истории княжеского рода Тмогвеци.

Резюме

Княжеский род Тмогвеци является одной из двух младших ветвей феодального дома Закарян. Основоположителем рода был младший сын умершего до 1176 г. Ваграма Закаряна – Саргис I. Название рода восходит к «название» повторяется в предложении крепости Тмогви, которая являлась центром княжества. Известны три князя из рода Тмогвеци – Ваграм, его сын Тагиадин и внук Саргис II. Они были преданными вассалами грузинских Багратидов и принимали активное участие в антисельджукских начинаниях Закарян.

В 1236 г. Саргис II в числе других армянских и грузинских князей подчинился монголам и сыграл заметную роль в событиях, происходивших в грузинском царстве.

Он внес значительный вклад в возведение на престол сына Георгия Лаша – Улу Давида. В последний раз род Тмогвеци был упомянут в первоисточниках в связи с событием, произошедшим в 1304 году.

Ключевые слова: Тмогви, Ваграм, Саргис I, Тагиадин, царица Тамар, Саргис II Басен.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D.*,
Associate Professor, **The history of the the Tmogveti dynasty.**

Summary

The Tmogveti dynasty is one of the two younger branches of the Zakaryan family. It was founded by Sargis A., the youngest son of Vahram Zakaryan, who passed away before 1176. The name of the dynasty comes from Tmogvets fortress, which was the center of their power.

Three princes of Tmogvetsis are known: Sargis I, his son Taghiadin and grandson Sargis II. They were loyal vassals of the Georgian Bagratunis and actively participated in the anti-Seljuk initiatives of the Zakarians.

In 1236 Sargis II, among other Armenian and Georgian princes, submitted to the Mongols and played a major role in various events unfolding in the Georgian kingdom.

He made a significant contribution to raising Ulu Davit, the son of Georgian king George Lasha, to the throne. For the last time the Tmogvetsis were mentioned in the primary sources in connection with the event that took place in 1304.

Keywords: Tmogvi, Vahram, Sargis I, Taghiadin, Queen Tamar, Sargis II Basen.